

Наталія БУЛАНОВА
ORCID 0000-0002-9817-3668

ВТРАЧЕНИЙ ЛАНДШАФТ КАМ'ЯНСЬКОГО В СУЧАСНІЙ КУЛЬТУРНІЙ ПАМ'ЯТІ МІСТЯН

THE LOST LANDSCAPE OF KAMYANSKE IN THE MODERN CULTURAL MEMORY OF THE CITY'S RESIDENTS

Після здобуття Україною незалежності в українській гуманітаристиці відкрилися нові можливості для осмислення минулого, що упродовж тривалого часу впливало на формування культурної пам'яті, яка продовжує виконувати свою місію попри усі суспільно-політичні трансформації. У «студіях пам'яті» Л. Буряк (Буряк, 2013), Л. Босої (Боса, 2012), А. Киридон (Киридон, 2013), Б. Поляруша (Поляруш, 2013), Є. Сарапіної (Сарапіна, 2013), інших дослідників репрезентовано «ландшафт пам'яті» як метод реконструкції минулого, який допомагає окреслити пункти рефлексивних зупинок у ментальному та прикладному вимірах. Так, Л. Боса у своїх працях ґрунтується на комплексному підході до культурного ландшафту як цілісної природно-культурної системи, виявляючи й осмислюючи певні локуси як «місця пам'яті», їх особливості й закономірності функціонування в конкретному середовищі (Боса, 2012). Попри те, що історіографія «пам'яттєвих студій» з кожним роком розширюється, дослідження «ландшафтів пам'яті» в регіональному/локальному контекстах знаходяться на початковому етапі, що й зумовило вибір даної теми.

Якщо розглядати територію міста Кам'янське у контексті «місць пам'яті» запорозького козацтва, то варто зауважити, що чотири колишні козацькі слободи – Романкове, Кам'янське, Тритузне, Карнаухівка, були формально включені до міського простору у різний час: Романкове та Тритузне – у 1938 р., Карнаухівка – у 2000 р. Урбанізаційні процеси, викликані будівництвом у 1887 р. Південно-Російським Дніпровським металургійним товариством Дніпровського заводу, розпочалися у Кам'янському на купленій у сільської громади землі із спорудженням на ній Верхньої колонії з характерними рисами міського устрою. Поступово місцеве автохтонне населення – носії історичної пам'яті про козацтво, витіснилось на периферію громадсько-політичного й соціально-економічного життя.

Посилення антропогенного тиску на довкілля, що розпочалося з будівництвом Дніпровського заводу, продовжилось за радянської доби. Наприкінці 1920-х рр. на території Кам'янського розпочався другий етап індустріалізації й унаслідок бурхливих міграційних та урбанізаційних процесів етнічно-культурну єдність мешканців колишньої однойменної запорозької слободи було остаточно розмито, що започаткувало процес стирання пам'яті

про запорозьке козацтво. На руйнацію історичної пам'яті була направлена й усталена історіографічна традиція радянської доби починати історію міста Дніпродзержинська від будівництва Дніпровського заводу. У зв'язку з цим на історичній території колишнього села Кам'янське, майже повністю поглинутої промисловими підприємствами (крім Дніпровського металургійного, в 1931р. біля нього було збудовано ще й Дніпродзержинський коксохімічний завод), де можна позначити лише окремі рефлексивні точки пам'яті про запорозьке козацтво. Про одну з них – камінь «Запорожець», який був початком порогів, писав відомий краєзнавець Ф. Сокурєнко: «Тому частина купецьких товарів до Запорожця від Руського моря направлялись гужовим шляхом. Цей шлях називався Торжанським: на скелі останнього (від гирла ріки) із знаменитих дніпровських порогів – камені Запорожець – стоїть найстаріша промислова будівля міста – насосна станція металургійного комбінату» (Сокурєнко, 1994).

Від старожитнього Кам'янського, що існувало до початку будівництва Дніпровського заводу, збереглися назви окремих вулиць Широка та Колеусівська. Старожили стверджують, що верхня частина села починалася від Колеусівської гори, спускаючись до Водяної балки, потім простягалася далі, доходячи окремими садибами до сучасної вулиці Запорізької (більш пізньої забудови кінця XIX – початку XX ст.). На східній околиці села знаходилася вулиця Колеусівська, по якій проходив адміністративний кордон між Кам'янським та Тритузним. За легендою, її назва походила від прізвища козака-першопоселенця Колеуса (Колеуша). Прізвище Колеуш довгий час було одним з найпоширеніших серед мешканців цієї вулиці. Інша версія говорить про те, що назва вулиці походить від декоративної рослини – колеуса, однієї з найбільш розповсюджених у цій місцевості. За Колеусівською горою ріс дубовий ліс, який селяни використовували на виготовлення сволоків, стовпів, вікон тощо (Буланова, 2011).

У 1930-х рр. місто Дніпродзержинськ постало як потужний індустриальний центр, розвиток якого залежав від будівництва нових промислових підприємств, що супроводжувалося експансією на традиційне історичне та природне середовище мешканців. У повоєнний період розпочате в 1946 р. будівництво заводу «906» (в подальшому – Придніпровський хімічний завод, який випускав паливо для атомної бомби) спричинило нищення природно-культурного ландшафту колишнього велелюдного козацького села Тритузне, від якого залишилась одна шоста сотня серед відвалів і хвостосховищ. Мешканці інших п'яти сотень у різний час були виселені в інші райони міста, їхні садиби – зруйновані. Колишній мешканець села – Володимир Кучер вважає, що з початком будівництва шлакового заводу почалося нищення села: «Як люди реагували на переселення? В основному, всі мовчали, ніхто про своє ставлення не говорив. До 1960-х рр. виселяли... Інших виселили після 1972 р. Вибору не було, хоч переживай, хоч не переживай. Озера засипали, вода піднялася в колодязях, погребях – і стали виселяти. Скільки на території Тритузного хвостосховищ? Всі озера, засипані пульпою, є хвостосховищами.

Велике хвостосховище на Межевій. В районі Колеусівської кручу засипали ураном, зверху построїли дорогу, потім – ЛТП. З правої сторони вулиця Лазо, з лівої – знаки» (КВА). Попри техногенну катастрофу, спричинену атомним проектом Берії, в культурній пам'яті колишніх мешканців Тритузного збереглися назви природних об'єктів: озер, річок, круч, засипаних радіаційними відходами.

Будівництво Дніпродзержинської ГЕС упродовж 1956–1964 рр. та затоплення територій Дніпродзержинським водосховищем спричинило зникнення історичних та природних ландшафтів старожитнього запорозького села Романкове. Так, у зону затоплення Дніпродзержинського водосховища потрапили романківські плавні, які запорожці називали «царськими місцями». Як писав Ф. Сокурєнко, раніше «це були найбільш красиві місця на всьому правобережжі Дніпра. Під час весняного розливу Дніпра вони на два тижні покривались водою. Після відступу води через саги... на плавнях залишались постійні озера: Дерикачка, Холодне, Бабин рівчак, Кондарка, Кругла Яма, Дурна Яма, Муховатка, Царське та інші» (Сокурєнко, 1994).

Особливо тяжко переживали затоплення рідних домівок представники старшого покоління, нащадки яких до цього часу згадують про природні багатства, що пішли під воду, з ностальгією: «Бабуся Галина Афанасьєвна казала, що у нас перед старою хатою були плавні. Як построїли греблю і пустили воду, воно ж затопило все. Це Межева, район між Романковим і Аулами. Нам у дитинстві казали, що далеко не ходіть купатися, бо лишилися колодці, можна провалитися і втопитися» (МЛМ); «коли навесні розливався Дніпро, то цоколь стояв на метр – півтора у воді. Біля кожного двору – човен, як у Венеції, плавали по вулицях. Гарна земля була, урожайна. Плодородні землі, коли Дніпро розливався, палку встромляли – і ростиме й вона. А качок, риби, в'юнів... неміряне багатство... там, де маяк – Романкове було» (ШВМ).

Найбільше спогадів про колишнє козацьке село Карнаухівка збереглося у культурній пам'яті містян, що пов'язане, очевидно, зі збереженням історичної території та народних традицій. Так, до цього часу карнаухівчани святкують «Храм» (храмове свято Свято-Варваринської церкви, коли після богослужіння, влаштовують гостини вдома) та свято «зливаної каші», пов'язаної з культом предків. Традиційно на території колишніх запорозьких сіл зберігався поділ на сотні, кожна з яких з часом отримала власну назву за рельєфом місцевості або за іменем першопоселенця. Таких сотень у Романковому нараховувалось дванадцять, у Кам'янському, Тритузному, Карнаухівці – по шість у кожному селищі. До нашого часу збереглися назви сотень та окремих кутів лише двох селищ – Романкового і Карнаухівки. За кожною сотнею Карнаухівки закріпилися топонімічні назви, які й до цього часу використовуються у повсякденному житті. Стара частина Карнаухівки навколо церкви святої Варвари на південному заході, яка закінчувалася біля Ясинової балки, називалася Селом, а мешканців цього кутка ще й досі звать «селянами». Майдан на третій «сотні» (нині – кінець вулиці Садової) називався Кругляком.

Назва походила від рельєфу місцевості, яка закруглялася в оточенні пагорбів, неначе оберігаючи хати, збудовані в долині. Кучурган знаходився у північно-західній частині селища, поблизу Дніпра. Високими кручами й обривами, порослими дикими вишнями, Кучурган спускався до самого Дніпра. Пізніше у тій місцині також почали будуватися хати. Трикутник наприкінці сучасної вулиці Шевченка називався Лаба: раніше там молодь збиралася на гуляння, біля збудованого на кошти земства колодязя. Північно-східна частина селища називалася Плавневою, а її мешканці – плав'янами. Дуже зручне було місце для селянських садиб, понад плавнями, а городи виходили прямо на левади. Ця назва збереглася у сучасному найменуванні вулиці на топонімічній мапі Карнаухівки. У плавнях було три озера з трясовинами – Гниленьке, Кирпине й Різакове, порослі різноманітними травами, які мешканці збирали на Трійцю, щоб прикрасити оселі. Старожил Карнаухівки 95-річна Ксенія Ткач, життя якої пройшло на Плавневій, згадувала: «На Дніпрі, де я прожила, не було оцих островів, а сильна бистра, чиста вода і широка річка була, Дніпро широкий. А потім ця річка висохла і залишився пісок. Почало дерево рости, і позасипало, зробило острів – Дику косу, коли мені було десь років вісім...» (Буланова, 2011). І нарешті, на шостій сотні, біля Таромської межі, в південно-східній частині села знаходилася Божа гора. На ній молилися Богу, відправляючись у далекий похід козаки, адже поряд проходив Великий шлях. Збереглися перекази про Божу гору. Старожил Карнаухівки Ганна Чорновол, якій у 2007 р. пішов 82-й рік, від своєї бабусі почула таку версію: «На Божій горі поселився перший чоловік високого зросту, чорноволосий, з довгою бородою. Його прозвали – Бог. Жив він не самотньо, а мав сім'ю. Ходили дивитися на нього з усієї околиці» (Буланова, 2017).

Отже, попри антропогенні впливи індустріалізації на історичне та природне середовище Кам'янського, у культурній пам'яті містян зафіксовані певні локуси, пов'язані з козацьким минулим краю. Ступінь їх збереженості залежить від наявного традиційного історико-природного ландшафту, який має стати важливим об'єктом культурної спадщини краю.

Джерела та література

1. Боса, Л. (2012). Зміни ландшафту Подніпров'я у ХХ столітті як соціокультурна проблема. *Народна творчість та етнологія* № 4. С. 53-64
2. Буланова Н. (2017). *Берег життя: нариси з історії Карнаухівки*. Нікополь: Принтхаус «РИММ». Вип. 2.
3. Буланова, Н. (2011). *Кам'янські етюди в стилі ретро*. Дніпропетровськ: ІМА-прес. Вип. 2.
4. Буланова, Н. (2017). *Козацька слобода Тритузне: втрачені ландшафти та історична пам'ять*. *Народна творчість та етнологія*. № 5. С.58–63.
5. Буряк, Л. (2013). *Пам'ять у культурному просторі міста (київський контекст)*. *Національна та історична пам'ять: зб. наук. пр.* Київ: Пріоритети.

Вип. 8. С. 94–102.

6. Киридон, А. (2013). Простір пам'яті: експлікація поняття. Національна та історична пам'ять: зб. наук. пр. Київ: Пріоритети. Вип. 8. С. 25–32.

7. Коршун, П. (2008). Родное Каменское, слободы и села, родословные. Воспоминания. Днепропетровск: Пороги. 329 с.

8. Поляруш, Б.(2013). Людина та міський простір: наслідки взаємотворення. *Вісник Львівського університету*. Сер. Філософсько-політологічні студії. Львів, 2013. Вип. 3. С. 55–62.

9. Сарапіна, Є. (2013). Пам'ять-слід: зворотний бік політики пам'яті:наукові записки НаУКМА. Т. 140. Теорія та історія культури. Київ: НУКМА, 2013. С. 16–19.

10. Сокурєнко, Ф. (1994). Козацьке Придніпров'я. *Особистий архів Н. Буланової*. Машинопис. 10 арк.

Респонденти:

(КЮА) – Котляр Юрій Андрійович, 1950 р. н., 2016. Записала Н. Буланова.

(КЮА) – Кучер Володимир Андрійович, 1949 р. н., 2017. Записала Н. Буланова.

(МЛМ) – Марцинюк Лариса Миколаївна, 1967 р. н., 2019. Записала Н. Буланова.

(ТКК) – Ткач Ксенія Климівна, , 1905 р. н., 2000. Записала Н. Буланова.

(ШВЛ) – Шаповал Віктор Миколайович, 1960 р. н., 2019. Записала Н. Буланова.

Микола ТУПЧІЄНКО
ORCID: 0000-0002-7076-4861

Олена КАЗАКОВА
Назар ЛІСОВ

ТРАДИЦІЙНА УКРАЇНСЬКА КУХНЯ У ГАСТРОНОМІЧНІЙ ПРАКТИЦІ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ КІРОВОГРАДЩИНИ В КІНЦІ ХІХ СТ. – СЕРЕДИНІ ХХ СТ.

TRADITIONAL UKRAINIAN CUISINE IN THE GASTRONOMIC PRACTICE OF THE RURAL POPULATION OF THE KYROVOHRAD REGION IN THE LATE NINETEENTH CENTURY – MID-TWENTIETH CENTURY

1. Проаналізувавши етнографічні праці, присвячені гастрономічним традиціям українців, можемо констатувати, що культура харчування потрапляє в поле зору науковців з ХІХ ст., хоча перші системні дослідження з'являються в